

SAULI HAVU

Soitellen sosialismiin?

Axel Honnethin sosialismikäsitteksen kriittistä tarkastelua

Nykyisessä poliittisessa ilmapiirissä, jossa vallitsee yleinen vaihtoehtottomuus, sosialismin idea ansaitsee tulla käsitellyksi. Frankfurtin koulukunnan kriittisen teorian kolmannen polven tärkeimpänä edustajana pidetty Axel Honneth on ottanut tehtäväkseen uudistaa sosialismin idean. Hän kritisoi kovin sanoin varsinkin Karl Marxin käsityksiä sosialismista. Kritiikki ei kuitenkaan ole usein oikeudenmukaista. Lisäksi Honnethin ymmärrys yhteiskunnasta sisältää useita teoreettisia ongelmia, mikä johtaa ongelmalliseen käsitykseen sosialismista.

Axel Honnethin kirja *Socialismin idea* on selvästi suunnattu myös akateemisen yleisön ulkopuolelle. Kirjoittamismotiivikseen Honneth kertoo sen, että huolimatta yhä suuremmasta tyytymättömyydestä uusliberaalia kapitalismia kohtaan yhä harvempi on kykenevä kuvittelemaan toisenlaista yhteiskuntaa¹. Aikaisemmin merkittävä aate, sosialismi, on menettänyt merkityksensä². Siksi sosialismin idea vaatii päivittämistä.

Honneth noudattaa kirjassaan samoja perusajatuksia kuin aikaisemmassa teoksessaan *Das Recht der Freiheit*³. Lähtökohta on, että ”yhteiskunnan uusintaminen riippuu tietyistä jaetuista fundamentaalista arvoista ja ideoista”, jotka määrittävät, ”perimmäisten arvojen” (Parsons) muodossa, mitkä yhteiskunnalliset toimet tai kehitysuunnat ovat kuviteltavissa⁴. Tämä ajatus on Honnethin mukaan yhteydessä sosialismiin siten, että jo varhaiset sosialistit vetosivat Ranskan vallankumouksen ”vakiintuneisiin, yleisesti tunnustettuihin periaatteisiin johtaakseen niistä radikaalimpia päätelmiä”⁵. Nykyaikaisen sosialismin tehtävä on ”antaa tänä päivänä vakuuttava muoto normatiiviselle perustoiveelle liberalismin sisäisesti ylittävistä vapauden, tasa-arvon ja solidaarisuuden harmonisomisesta”⁶. Sosialismi on kapitalistisen modernin immanenttia kritiikkiä, jossa vedotaan yhteisesti tunnustettuihin perimmäisiin arvoihin.

Socialismi sosiaalisena vapautena

Honnethin mukaan sosialistit kuitenkin ymmärtävät vapauden laajemmin kuin liberaalit. Siinä missä liberalismi keskittyy negatiiviseen vapauteen, sosialistit ymmärtävät, että negatiivinen vapaus edellyttää myös sosiaalista vapautta, eli sitä, ”ettei toiminta ainoastaan ’toisten kanssa’ vaan yhtä lailla ’toisten eteen’”⁷. Koska Honnethin mukaan negatiivinen vapaus aina edellyttää sosiaalista vapautta, on sosiaalinen vapaus jo ainakin lupauksen tasolla

institutionalisoitunut yhteiskunnassamme. Pelkästään negatiiviseen vapauteen keskittyvä ymmärrys vapaudesta on patologinen, sillä se ei ymmärrä oman olemassaolonsa perustaa.⁸ Honnethin sosialismi on siis pohjimmiltaan moraalifilosofinen kategoria, jossa ymmärrämme jo institutionalisoituneet periaatteet ”oikein”. ”Ripauksella hermeneuttista suopeutta”⁹ sosiaalisen vapauden voidaankin hänen mukaansa nähdä olleen varhaisia sosialisteja yhdistävä tekijä, vaikka heiltä ei löydy ajatusta käsitteellistettynä.

Varhaisten sosialistien teoriat olivat kuitenkin Honnethin mukaan auttamatta sidoksissa teollistuvaan yhteiskuntaan. Ensimmäinen ongelma on se, että sosialistit keskittyivät sosiaalisen vapauden saavuttamiseen vain talouden piirissä. Tämän vuoksi he väheksyivät muita sosiaalisen vapauden muotoja, kuten politiikkaa. Marx vei demokratian vähättelyn pisimmälle. Koska hän tekstissään ”Juutalaiskysymyksestä”¹⁰ (1843) vastusti talouden ja politiikan institutionaalista erottelua, johti tämä Honnethin mielestä tilanteeseen, jossa Ranskan vallankumouksessa saavutetut vapaudet ”menettävät tulevaisuuden sosialistisessa yhteiskunnassa kaiken normatiivisen merkityksen, koska enää ei tarvittaisi erillistä yhteisestä tahdosta neuvottelemista, joka olisi irrallaan taloudellisista toimista”¹¹. Honneth katsoo varhaisten sosialistien ajatelleen, että ”kaikkien yksilön oikeuksien voitaisiin antaa jäännöksettä sulautua toisiaan varten toimivien subjektien yhteisöön, jolloin yksilön autonomialle ja yhteisen tahdon intersubjektiiviselle selvittämiseksi ei loppujen lopuksi jäänyt legitimiä paikkaa”¹².

Modernin sosialismin on sen sijaan hyväksyttävä talouden ja politiikan institutionaalinen erottelu¹³. Honneth esittää, että yhteiskunnan eri osa-alueiden, talouden, politiikan ja henkilökohtaisten suhteiden, eriytyminen omalakisiksi alueikseen, eli niin sanottu funktionaalinen eriytyminen, on pysyvä osa modernia yhteiskuntaa. Modernien sosialistien on myös oltava avoimia

sille, että sosialismi ei välttämättä vaadi omistussuhteiden radikaalia muutosta, vaan siihen on mahdollista päästä ”säilyttämällä jo olemassa olevia omistusmuotoja” mutta ”marginalisoimalla yksityistä päättävävaltaa” sosialisoidamalla markkinoita esimerkiksi ”kaikille taatun perustulon ja demokraattisten kontrolliinastanssien avulla”¹⁴.

Toinen ongelma on sosialismin sitominen työväenluokkaan. Honnethin mukaan esimerkiksi Marx uskoi, ”että hänen oman teoriansa ilmentämiä tavoitteita edustaa sosiaalisessa todellisuudessa kollektiivinen subjekti”¹⁵. Kuitenkin viimeistään toisen maailmansodan jälkeen tämä on osoittautunut illuusioksi. Elintason nousun myötä sosialismin ja työväenluokan yhteys on Honnethin mukaan peruuttamattomasti kadonnut.¹⁶ Modernin sosialismin ei pidäkään sitoa itseään mihinkään luokkaan, vaan sen ”pitäisi yrittää vaikuttaa kaikkien niiden piirissä, jotka esivaltioillisella demokraattisen yhteistyön alueella ovat vastaanottavia valituksille epäkohdista, vääryyksistä ja vallankäytöstä, jotka kielivät sosiaalisen vapauden oireellisista rajoituksista yhteiskunnan eri sfäreissä”¹⁷.

Honnethin kuvaamasta uudenlaisesta sosialismin ymmärtämisestä seuraa, että teoria tulee ankkuroida nykyisessä yhteiskunnassa institutionalisoituneisiin normeihin. Nämä yhteisesti jaetut sosiaalisen vapauden normit, joihin syrjityt ryhmät vetoavat julkisuudessa, korvaavat työväenluokan sosialismin teoreettisena ankurina. Honneth myös katsoo, että työväenluokkaan sitoutuminen on johtanut historianfilosofiseen spekulatioon ja determinismiin¹⁸. Marxin kohdalla tämä Honnethin mukaan tarkoittaa, että ”ihmisten toimijuudella on siten ainoastaan toisarvoinen rooli, koska sitä pidetään pelkkänä ilmauksena historiallisista välttämättömyyksistä, jotka väistämättä toteutuvat ’heidän selkänsä takana’, ilman heidän tietoisuuttaan”¹⁹.

Koska Karl Marx on historiallisesti merkittävin sosialismin teoreetikko, tarkastelen kolmea Honnethin kritiikkiä suhteessa marxilaiseen teoriaan. Lisäksi tarkastelen hänen ehdotuksiaan siitä, kuinka sosialistinen teoria voi päästä yli ongelmistaan. Ensimmäinen kritiikki koskee Marxin determinismia ja väitettyä historianfilosofiaa. Toisen kritiikin mukaan sosialistien on hyväksyttävä yhteiskunnan ’funktionaalinen eriytyminen’. Kolmas koskee ehdotusta siitä, että sosialistien on luovuttava luokkapoliitikan keskeisyydestä. Honneth nostaa esiin tärkeitä kysymyksiä koskien sosialismia, mutta katson, että hänen ratkaisuehdotuksensa ovat ongelmallisia.

Yhteiskunnalliset kamppailut ja determinismi

Teoksessa *Socialismin idea* Marx mainitaan usein, mutta hänen tuotantonsa ei käsitellä systemaattisesti. Honneth sanoo käsittelevänsä Marxin teoksia vain ”siinä määrin, kuin se on sosialistisen liikkeen itseymmärrykselle olennaista”²⁰. Tässä suhteessa on kiinnostavaa, että ainoa Marxin teksti, johon hän paneutuu tarkemmin, ovat Marxin itselleen kirjoittamat kommentit James Millin

taloustieteellisen kirjaan (*”Auszüge aus James Mills Buch Éléments d’économie politique”*) vuodelta 1844²¹. Teksti julkaistiin ensimmäisen kerran 1932, eikä näin ehtinyt vaikuttaa sosialistisen liikkeen itseymmärrykseen.

Keskittyminen nuoruudenkirjoitukseen johtuu siitä, että Honneth on pitkään puolustanut kantaa, jonka mukaan kypsä Marx kadottaa nuoruudenkirjoituksilleen keskeisen inhimillisen toiminnan merkityksen. *Pääomassa* Marx ”seuraa immanentisti kapitalismiin kuuluvaa subjektiviteetin tukahduttamista”²². Sekä historia että yhteiskunnalliset kiistat toimijoinen katoavat ja niiden tilalle astuu filosofinen spekulatio²³. Näistä ongelmista pääsee eroon vain hylkäämällä Marxin poliittisen taloustieteen kritiikin premissit ja korvaamalla ne sosiologisella analyysillä, joka palauttaa yhteiskunnalliselle kamppailuille niille kuuluvan merkityksen²⁴.

Kirjeessään Engelsille 20. huhtikuuta 1868 Marx toteaa kärsimättömästi kuvattuaan *Pääoman* kolmen osan sisältöä, että analyysin pääteipiste on luokkataistelu, johon ”koko roskan ratkeaminen purkautuu”²⁵. Mikäli kapitalismin liike purkautuu luokkataisteluun, viittaa tämä siihen, että luokkataistelu on läsnä koko *Pääomassa*²⁶. Tämä asettaa Honnethin tulkinnan kyseenalaiseksi. Entä mitä ovat Marxin mukaan kapitalismin liikelait? Tunnetuin ja kiistellyin esimerkki on varmasti niin kutsuttu voiton suhdeluvun laskutendenssi. Marxin esittämässä muodossa: koska työ on taloudellisen arvon perusta, johtaa talouden koneistuminen voiton suhdeluvun laskuun. Miksi kapitalistin sitten on koneistettava tuotantoa? Siksi, että työläisten vastarinta estää häntä lisäämästä voittojaan yksinkertaisesti työpäivää pidentämällä, jolloin hänen on panostettava tehokkuuden lisäämiseen. Mitä suurempi työläisten vastarinta on, sitä nopeammin voiton suhdeluku laskee.²⁷ *Pääoman* kolmannessa osassa Marx esittää voiton suhdeluvun laskutendenssille vastatendenssejä, joiden joukossa ovat riiston lisääntyminen ja palkkojen lasku²⁸. Empiirisesti voidaan todeta, että uusliberalismin myötä huonontuneet työehdot ovat johtaneet kapitalististen voittojen kasvuun²⁹.

Ainakin voiton suhdeluvun kohdalla ”kapitalismin liikelait” siis Marxin mukaan toteutuvat vain yhteiskunnallisten kamppailujen tuloksena ja niiden välittämänä³⁰. Näin ne eivät ole ennalta määrättyjä, ja tämän vuoksi kapitalismin historiaa ja rakennetta ei voida erottaa yhteiskunnallisista kamppailuista³¹. Tärkeää onkin tutkia sitä, kuinka kapitalismi uusinnetaan päivittäisissä käytännöissä³². Tässä ei valitus ’subjektiviteetin’ unohtamisesta auta vielä kovin pitkälle³³. On toki niin, että varsinkin Marxin varhaisesta työstä voidaan katsoa löytyvän deterministisiä piirteitä, ja Marxia on laajalti tulkittu tällä tavoin³⁴. Kuitenkin deterministiset piirteet ovat yhä pienemmässä roolissa Marxin myöhäistuotannossa, kuten *Pääomassa*³⁵. Myös Marxin oma aktiivinen toiminta työväenliikkeessä viittaa siihen, että hän ymmärsi toimijuuden merkityksen historian kulussa³⁶. Marxin tuotanto ei kuitenkaan ole homogeeninen kokonaisuus, ja kriittistä keskustelua Marxin ja marxismin mahdollisista deterministisistä piirteistä on käyty laajasti myös mar-

”Tulevaisuuden yhteiskunta voi varmasti ’ pärjätä’ ilman sosialismia, mutta olennaista sosialistisen liikkeen näkökulmasta lienee se, onko tämänkaltainen tulevaisuus inhimillinen.”

xilaisen tradition sisällä. Suhteessa tähän keskusteluun Honnethin yksioikoinen johtopäätös ei ole oikeutettu.

On kiinnostavaa tarkastella Honnethin oman teorian suhdetta historialliseen determinismiin. Hän katsoo nykyajan yhteiskunnallisten kamppailujen tapahtuvan julkisuuden piirissä, jossa toimijat vetoavat yhteisesti jaettuihin normeihin. John Deweyhin vedoten hän sanoo, että ”mahdollisimman rajoittamaton kommunikaatio todella muodostaa ’voiman’ yhteiskunnallisen todellisuuden sisällä ja tuo siten esiin historiallisen kehityssuunnan”, ja kun sorretut ryhmät vetoavat julkisesti yhteisesti jaettuihin normeihin, tämä ”huolehtii inhimillisessä historiassa siitä, että kaiken sosiaalisen perustana oleva rajoittamattoman kommunikaation rakenne toteutuu askel askeleelta myös yhteiskunnallisessa elämismaailmassa”³⁷.

Honneth siis katsoo, että on jo olemassa historiallinen kehityssuunta. Tämä kehityssuunta paljastuu vapaassa kommunikaatiossa, jossa vedotaan yhteiskunnan normeihin. Voi kuitenkin kysyä, että eikö jo näiden normien olemuksesta käydä kamppailua? Vai onko historia jo automaattisesti sorrettujen puolella, mikäli jo yhteisiin normeihin vetoaminen ”huolehtii” vapauden toteutumisesta? Honneth sanoo, että jos pitää tämän kaltaisen historiallisen takuun löytämistä turhana spekulatona, on ”käytännöllisesti katsoen jo kuitenkin myöntänyt, että poliittismoraalinen itseymmärryksemme voi tulevaisuudessa pärjätä ilman minkäänlaista

sosialistista visiota”³⁸. Tulevaisuuden yhteiskunta voi kuitenkin varmasti ” pärjätä” ilman sosialismia, mutta olennaista sosialistisen liikkeen näkökulmasta lienee se, onko tämänkaltainen tulevaisuus inhimillinen. Jo Marx ja Engels muistuttavat *Kommunistisessa manifestissa*, että kamppailu voi päättyä myös ”taistelevien luokkien yhteiseen perikatoon”³⁹. Kuten Louis Althusser sanoo osuvasti toisessa kontekstissa, ”takuu (...) on kiistämätön merkki siitä, että sekä esitetty kysymys että sen vastaus ovat ideologiaa”⁴⁰. Honnethin oma teoria ei ole suinkaan täysin vapaa niistä historianfilosofiaan liittyvistä ongelmista, joita hän marxilaisessa teoriassa näkee.

Funktionaalinen eriytyminen

Honneth katsoo, että sosialismin eräs ongelma on ollut, ettei se hyväksy talouden ja politiikan erottelua. Sosialistien tulisi pikemminkin ”alleviivata tällaisen erilaisten piirien funktionaalisen omavaltaisuuden toivottavuutta”⁴¹. Eriytymisen kritisoinen sijaan varhaisten sosialistien olisi pitänyt ymmärtää kritisoida kapitalismia siitä, että se ei mahdollistanut ”toisistaan erkaantuville toiminta-alueille lainkaan sitä sosiaalisen autonomian liikkumavaraa, jonka liberalismien edustajat olivat niille myöntäneet”⁴², sillä kapitalismissa talous määrää muita yhteiskunnan osa-alueita, kuten demokraattista politiikkaa. Honnethin sosialismi vastaisi siis liberalismien ideoita; talous ja politiikka olisivat aidosti erillisiä.

”Liberaali ’talouden’ ja ’politiikan’ erottelu piilottaa sen, että luokkayhteiskunnassa ’talous’ ei suinkaan ole poliittisesti neutraali alue vaan perustuu luokkasuhteille.”

Honnethin ajatus perustuu hänen luennalleen Hegelin *Oikeusfilosofiasta*, jossa talous, läheiset ihmissuhteet ja politiikka nähdään eriytyneiksi alueiksi, joita määrittävät niiden omat, yhteiskunnallisesti määrittyneet normit⁴³. Sosialistien täytyisi ymmärtää näiden ”itsenäisesti operoivien osien salainen suuntautuminen kohti korkeamman kokonaisuuden toimintaa”⁴⁴. Sosialismissa vapaus olisi sitä, että alueiden rajat vedettäisiin oikealla tavalla, varmistaen että ”ne tukevat ruumiin elinten tavoin toisiaan pakottomasti yhteiskunnan korkeamman ykseyden uusintamisessa”⁴⁵. Honneth esimerkiksi katsoo, ettei yksilönvapaus saanut mitään roolia sosialistisessa ajattelussa, sillä sosialistit eivät antaneet demokraattiselle politiikalle itsenäistä roolia suhteessa talouteen. Vaikuttaa siltä, että Honnethille yksilönvapauden edellytys on talouden ja politiikan itsenäisyys toisistaan.

Honneth kritisoi talouden ylivaltaa kapitalismissa mutta ei analysoi tämän ylivalan syitä. Marxilaisesta näkökulmasta on perusteltua sanoa, että ’talous’ erillisenä yhteiskunnan alueena on spesifi porvarillisen yhteiskunnan kategoria⁴⁶. Ennen tuottajien erottamista tuotantovälineistä talous ei näyttäyty erillisenä yhteiskunnan alueena vaan osana jokapäiväistä elämää. Talouden ja politiikan erottaminen on mahdotonta.⁴⁷ Kapitalismin synnyn myötä tilanne muuttuu. Marxin mukaan tämä johtuu siitä, että tuotantovälineiden ja tuottajien erottamisen seurauksena työläisten on myytävä työvoimaansa markkinoille ja toisaalta ostettava tavaroita markkinoilta

tarpeidensa tyydyttämiseksi. Tämä saa aikaan tavarantuotannon laajenemisen, sillä ihmiset ovat riippuvaisia markkinoista. Talous alkaa näyttää omalakiselta ja eriytyneeltä yhteiskunnan osalta. Marx kutsuu tätä fetisismiksi.⁴⁸

Marxin näkökulmasta kapitalismi on alun alkaenkin poliittinen projekti. Liberaali ’talouden’ ja ’politiikan’ erottelu sen sijaan piilottaa sen, että luokkayhteiskunnassa ’talous’ ei suinkaan ole poliittisesti neutraali alue vaan perustuu luokkasuhteille⁴⁹. Esimerkiksi Antonio Gramsci toteaa, että kapitalistiset markkinat ovat ”valtiollisen säätelyn tulosta (...) Kyseessä on omista päämääristään tietoinen politiikka, eikä spontaani, automaattinen taloudellisten faktojen ilmaus.”⁵⁰ Tämän kaltainen tapa järjestää yhteiskunnan materiaalinen uusintaminen myös tarkoittaa, että demokratia ei ylety talouden piiriin. On vaikeaa kuvitella, kuinka sosialismille keskeinen tuotannon demokratisoiminen olisi yhdistettävissä nykyisen kaltaiseen institutionaaliseen erotteluun. Toisaalta, koska Honneth on sitä mieltä, että sosialismiin voidaan päästä ”säilyttämällä jo olemassa olevia omistumuotoja”⁵¹, ehkä hänen sosialismiinsa ei kuulu talouden demokratisoiminen. On yllättävää, ettei Honneth käsittele tätä teemaa, sillä nuorena hän ajatteli talouden ottamisen yhteiskunnalliseen hallintaan kuuluvan ”produktiiviseen osaan kriittisen marxismen perintöä”⁵².

Talouden ”funktionaalisella omavaltaisuudella” on myös laajemmat seurauksensa. Eräs esimerkki tästä on

ilmastokriisi. On merkittävää, että Honneth ei mainitse ympäristöä kirjassaan kertaakaan, sillä nuorena ympäristökysymys oli hänelle merkittävä⁵³. Ehkäpä hiljaisuus johtuu siitä, että ympäristökysymysten kohdalla on vaikea löytää nykyisistä instituutioista immanentteja normeja, joihin tarttua, sillä kapitalismissa talous ei ole demokraattisesti hallittavissa eikä perustu tarpeiden tyydyttämiseen vaan voitontavoitteluun. Ja voitontavoitteluun perustuva talousjärjestelmä on ristiriidassa ympäristön kanssa. Honnethin metodologia, jossa nykyiset institutionaaliset erottelut otetaan lähtökohdaksi, on vaikeuksissa ympäristöongelmien kanssa, kuten hän itsekin toisaalla myöntää⁵⁴.

Talouden ja politiikan suhde ei ole ainoa asia, jossa Honnethin tapa jakaa yhteiskunta kolmeen funktionaalisesti eriytyneeseen alueeseen tuottaa ongelmia. Honneth kritisoi sosialisteja osin oikeutetusti siitä, että he eivät ole ottaneet feministisen liikkeen vaatimuksia riittävän vakavasti. Sosialistisen olisi pitänyt ymmärtää ”henkilökohtaisten suhteiden alue henkilökohtaisten suhteiden piirin itsenäisenä sosiaalisen vapauden paikkana [...] Tämän normatiivisen mittapuun – pakoton ja vapaa toistensa kanssa ja eteen toimiminen myös vastavuoroiseen rakkauteen perustuvissa sosiaalisuhteissa – myötä sosialistit olisivat nopeasti nähneet, että naisten alistaminen alkoi jo emotionaalisesti latautuneista perhesuhteista”⁵⁵. Naisten kamppailu vapaudesta ”rakkauden, avioliiton ja perheen piirissä”⁵⁶ olisi mahdollistanut sen, että ”heistä olisi voinut tulla tasaarvoisia kumppaneita vastavuoroisuuteen perustuvissa suhteissa”⁵⁷. Näin ”molemmat osapuolet olisivat kyenneet artikuloimaan toisen emotionaalisen tuen avulla tarpeitaan ja toiveitaan, jotka he olisivat voineet ymmärtää oman itseytensä todellisenä ilmauksena”⁵⁸.

Honneth siis näkee sukupuolten välisen tasa-arvon ensi sijassa yksityiselämän osa-alueena. Tätä on kritisoitu feministisestä näkökulmasta⁵⁹. Honneth antaa tasaarvoon vaadittavista kamppailuista hyvin harmonisen kuvan ja keskittyy lähinnä (heteroseksuaaliseen) parisuhteeseen sekä ”itseyyden todelliseen ilmaisuun”. On merkittävää, että hän ei huomioi pääasiassa naisten tekemän uusintavan työn merkitystä. Marxin ja Engelsin mukaan työnjako alkaa perheen sisällä, ja omaisuuden perusta on ”perheessä, jossa vaimo ja lapset ovat miehen orjia”⁶⁰. Naisten tekemä uusintava työ on välttämätöntä kapitalistisen talouden toiminnalle. Kuten Frigga Haug kirjoittaa, ”sukupuolten väliset suhteet, ’suhteina, joiden alaisiksi ihmiset tulevat tuottaessaan elämänsä’, ovat aina myös tuotantosuhteita, aivan kuten myös päinvastoin, tuotantosuhteet ovat aina myös sukupuolten välisiä suhteita”⁶¹. Kapitalismissa uusintava työ ei kuitenkaan näyttäyty osana ’taloutta’. Honneth uusintaa tätä jakoa nähdessään talouden ja perheen piirit erillisinä, autonomisina alueina. Näin hän piilottaa sen, että kapitalistinen talous on vahvasti kytköksissä naisten sortoon⁶².

On totta, että kysymys sosialistisesta demokratiasta ja yhteiskunnan eriytymisestä on historiallisesti osoittautunut ongelmaksi sosialistiselle liikkeelle⁶³. On myös selvää, että esimerkiksi Marxin kirjoituksista ei löydy rat-

kaisua tähän kysymykseen, vaan näihin kysymyksiin on löydettävissä uusia vastauksia omassa ajassamme. Tästä ei kuitenkaan seuraa, että sosialistien täytyisi hyväksyä Hegelin *Oikeusfilosofian* kolmijako tai ajatus yhteiskunnan osien ”funktionaalisesta eriytymisestä”. On myös ongelmallista, että Honneth ei käsittele sosialismille historiallisesti tärkeää kysymystä talouden saattamisesta demokraattisen hallinnan piiriin, puhumattakaan uhkaavasta ilmastokatastrofista. Lisäksi Honnethin lähtökohdaksi oleva erottelu ei huomioi ’talouden’ ulkopuolisen uusintavan työn roolia. Ei ole ollenkaan selvää, miksi sosialistisen teorian pitäisi ottaa lähtökohdakseen porvarillisen yhteiskunnan institutionaaliset erottelut. Juuri näiden porvarillisen yhteiskunnan itseymmärrykseen kuuluvien erotteluiden ottaminen lähtökohdaksi johtaa ongelmiin Honnethin ymmärryksessä yhteiskunnasta. Katson, että sosialismille keskeistä on juuri näiden porvarillisen yhteiskunnan itseymmärryksen ”objektiivisten ajatusmuotojen”⁶⁴ kritiikki.

Jäähvyäiset luokkapolitiikalle?

Eräs Honnethin pääargumenteista on se, että sosialistit ovat keskittyneet liikaa luokkaan. Mikäli tämä ymmärretään niin, että sosialistit ovat usein nähneet työväenluokan homogeenisena, usein maskuliinisena ja valkoisena, sisältyy väitteeseen enemmän kuin ripaus totuutta. Kuitenkin sen sijaan, että Honneth peräänkuuluttaisi luokkapolitiikan uudelleenartikuloimista ottamaan huomioon eri sarron muodot, hän esittää sen korvaamista differentioituneella ymmärryksellä yhteiskunnan eri alueiden (politiikka, talous ja henkilökohtaiset suhteet) sisältämien kamppailuiden omalakisuudesta. Tämän vuoksi moderni sosialismi on ”ennen kaikkea poliittisten kansalaisten asia, ei enää palkkatyöläisten”⁶⁵. Edellisessä luvussa kyseenalaistin näiden alueiden omalakisuuksien. Nyt tarkastelen Honnethin suhdetta luokkapolitiikkaan.

Keskeistä argumentissa on teesi luokkataistelun rauhoittumisesta. Honneth katsoo Marxin määrittäneen luokkataistelun ”lainmukaiseksi, toisiaan seuraavien konfliktien peräkkäisyydeksi kollektiivien välillä, joilla oletetaan olevan muuttumattomat intressit”⁶⁶. Honneth siis katsoo, että luokkataistelu edellyttää jo muodostunutta kollektiivisubjektia. Näin vallankumouksellisen työväenluokan katoaminen vie pohjan luokkapolitiikalta. Tämän valossa on kiinnostavaa, että nuorena hän kritisoi opettajaansa Jürgen Habermasia juuri liian harmonisesta ymmärryksestä kapitalistisesta yhteiskunnasta ja toteaa, että niin kauan kuin yhteiskunnallinen valta on jakautunut epätasaisesti, on konfliktien oltava kriittisen teorian keskiössä⁶⁷. Nuori Honneth ei sido konfliktien olemassaoloa kollektiivisubjektiin vaan ehdottaa, että luokkatietoisuuden katoaminen ei suinkaan tarkoita luokkataistelun katoamista⁶⁸. Ehdotan, että otamme nuoren Honnethin ehdotuksen vakavasti⁶⁹.

Marxilaisessa teoriassa luokkajako perustuu pohjimmiltaan tuottajien ja tuotantovälineiden erottamiselle.

Tästä seuraa, että työntekijät ovat riippuvaisessa asemassa suhteessa kapitalistiin. Jo tämän rakenteellisen luokkasuhteen olemassaolo edellyttää luokkataistelua.⁷⁰ Toisin sanoen jo pääomasuhde ja sen ylläpito on luokkataistelun tulos⁷¹. Pääomasuhteen 'luonnollisuuden' perustelu vaatii hallitsevilta ryhmiltä jatkuvaa ideologista työtä. Hyvä esimerkki tästä on se, kun työnantajan etu artikuloidaan kansalliseksi eduksi, jolloin sosialistiset vaatimukset vaikuttavat yhteiskuntarauhaa vaarantavilta.⁷² Juuri tätä on jokapäiväinen luokkataistelu. Hallitsevien luokkien on onnistuttava artikuloimaan oma etunsa näyttämään yhdenmukaiselta yhteiskunnan enemmistön edun kanssa, sillä väkivaltakoneisto yksinään ei ole riittävä hallittujen kurissa pitämiseen. Tämä ajatus on huomattavasti Marxia vanhempi, sillä esimerkiksi jo David Hume kirjoitti, että "voima on aina hallittujen puolella. Näin ollen valta perustuu yksinomaan mielipiteeseen."⁷³

Työläisten luokkataistelu ei marxilaisessa teoriassa edellytä poliittista tietoisuutta. Päinvastoin, kapitalismille on tyypillistä, että jatkuva työläisten välinen kilpailu heikentää poliittista yhteenkuuluvuuden tunnetta⁷⁴. Työväenluokan luokkataistelu voi olla "passiivista, joskin taipumatonta ja joka päivä uudistuvaa"⁷⁵, ja vastarinta ei välttämättä kohdistu suoraan kapitalistiluokkaan. Tämänkaltaisen ei-poliittinen vastarinta ei välttämättä artikuloitu edistykseksi. Vastarinta voi artikuloitua myös esimerkiksi rasismina⁷⁶ tai työväenluokkaan liitetyn maskuliinisuuden korostamisena⁷⁷. Mitään takeita työväenluokan edistyksestä ei ole. Luokat eivät astu historian näyttämölle "rekisterikilvet selässään"⁷⁸. Luokka edistykseksi ja yhtenäisenä poliittisena toimijana täytyy luoda jokapäiväisessä poliittisessa toiminnassa, jossa erilaiset sarron muodot pyritään artikuloimaan luokkapolitiikan ympärille. Näissä käytännöissä pyritään muodostamaan johdonmukaista luokkataistelua "alhaalta päin" ja näin myös luokkatietoisuutta. Koska "luokkia määrittää sekä taloudellisten, poliittisten ja kulttuuristen suhteiden totaliteetti, että niiden suhde toisiinsa"⁷⁹, on myös identiteetin ja luokkapolitiikan vastakkainasettelu turhaa. Myös taloudelliset ristiriidat välittyvät aina 'subjektiivisten' kokemusten sekä erilaisten, usein kulttuurin piirissä artikuloituvien, kamppailujen kautta⁸⁰.

On perusteltua ajatella, että luokkataistelun intensiteetti hallitsevien luokkien taholta on lisääntynyt viime vuosikymmeninä⁸¹. Globaalissa mittakaavassa "länsimaisen kapitalismin voittokulusta ei seurannut maailmanlaajuisia vaurautta vaan sen sijaan rajusti kohonnut eriarvoisuus ja toistuvat talouskriisit"⁸². Yleisesti ottaen eriarvoisuus on kasvanut radikaalisti sekä globaalisti että Euroopan sisällä⁸³. Suursijoittaja Warren Buffett on todennut: "Käynnissä kyllä on luokkasota, mutta sotaa käy minun luokkani, rikkaat, ja me olemme voitolla"⁸⁴. Kuinka muuten jatkuva leikkauspolitiikka ja hyvinvointivaltioiden purku olisi ymmärrettävissä kuin omistavan luokan luokkapolitiikkana?⁸⁵ Tällä hetkellä vaikuttaa, että vain äärioikeisto onnistuu artikuloimaan ihmisten tyytymättömyyden asettamalla sorretut toisiaan vastaan, esimerkiksi saamalla köyhtyneen työläisen syyttämään

tilastaan maahanmuuttoa⁸⁶. Luokkapolitiikasta luopumisen sijaan voisi perustellusti argumentoida, että poliittisen vasemmiston täytyisi keskittyä enemmän luokkapolitiikkaan, jossa jokapäiväinen 'ei-poliittinen' vastarinta pyrittäisiin artikuloimaan uudenlaiseksi, edistykseksi poliittiseksi kulttuuriksi, joka mahdollistaisi hallitsevien luokkien käymään luokkasotaan vastaamisen.

Honneth haluaa kuitenkin korvata luokan käsitteen "kansalaisen" käsitteellä. Mutta kansalaisuus nimenomaan ei kata talouden aluetta, sillä demokratia tunnetusti loppuu tehtaan portille. Honneth ehdottaa, että sosialismia kohti edetään muun muassa kansallistamalla tärkeiden alojen yrityksiä ja perustarpeet takaavan perustulon avulla. Mutta jo tämänkaltaiset maltilliset uudistukset tarkoittavat kapitalistien vallan kaventumista ja johtavat kysymään kapitalismin rakennetta koskevia kysymyksiä. Honneth sanoo, että nykyisessä yhteiskunnassa "yksipuolinen tulkinta perustavista legitimaatioperiaatteista"⁸⁷ sallii yksityisten intressien ylivallan. Hän siis katsoo, että kapitalismin uusintaminen riippuu "perimmäisistä arvoista". Kuten Honnethia tutkinut Emmanuel Renault toteaa, tämä "ei ota huomioon taloudellisia prosesseja, joita ei voi palauttaa institutionaalisiin seikkoihin, kuten normeihin (...) siksi hänellä ei ole selkeää määritelmää kapitalismille, eikä hänellä ole välineitä käsitellä kapitalismille spesifejä ilmiöitä, kuten pääoman kasautumista."⁸⁸ Tämän vuoksi hän tuntuu palauttavan kapitalismin ristiriidat "perimmäisten arvojen" vääränlaiseen ymmärtämiseen.

Näyttääkin siltä, että Honnethille kapitalistinen luokkayhteiskunta ei sisällä rakenteellisia luokkaristiriitoja tai vastakkaisia intressejä. Honneth väittää toisaalla, että koska marxilainen työarvoteoria ei hänestä pidä paikkaansa, ei pääomasuhde työläisen ja kapitalistin välillä välttämättä sisällä riistoa⁸⁹. Marxilainen luokkasuhde on kuitenkin teoria rakenteellisesti eriarvoistavasta yhteiskunnallisesta suhteesta, ei niinkään teesi tuotetun arvon kvantitatiivisesta jaosta. Sinänsä työarvoteoria näyttäisi pitävän hyvin puolensa empiirisessä tutkimuksessa⁹⁰. Sen sisältämiä teoreettisia ongelmia, erityisesti niin sanottua transformaatio-ongelmaa, on suuresti liioiteltu⁹¹. Ajatus kapitalismista rakenteellisia luokkaristiriitoja ja riistoa sisältävänä järjestelmänä ei kuitenkaan ole riippuvainen työarvoteoriasta⁹².

Ristiriitojen sijaan Honnethille kysymys palautuu lopulta arvojen oikeaan tulkintaan. Väittäessään, että nykyinen yhteiskunta tulkitsee sen perustavia arvoja yksipuolisesti, joutuu Honneth postuloimaan arvoille yhteiskunnallisista kamppailuista ja politiikasta irrallisen olemassaolon. Puhe yksipuolisuudesta edellyttää, että Honneth tietää, mitä yhteiskunnan arvot aidosti ovat. Kuitenkaan arvoja ei ole, ennen kuin ihmiset toteuttavat niitä käytännössä⁹³. Tässä mielessä ajatus siitä, että toimijat tulkitsevat institutionaalisia arvoja väärin, on idealistinen. "Oikeaa" vastausta ei ole, vaan yhteiskunnan arvot riippuvat poliittisista kamppailuista. On hedelmällisempää ajatella, että arvot ja muut ideat ovat jatkuvasti materiaalina yhteiskunnallisille kamppailuille sen

”Aikana, jolloin eriarvoisuus kasvaa ennennäkemätöntä vauhtia, Honneth haluaa luopua luokkapolitiikasta.”

sijaan, että ne olisivat kamppailujen yläpuolella⁹⁴. Sen sijaan, että Honneth lähtisi liikkeelle näistä yhteiskunnallista kamppailuista, hän postuloi ensin yhteiskunnan objektiiviset ja ilmeisen ei-poliittiset arvot ja vasta sitten laskeutuu taivaasta maahan ja alentuu tarkastelemaan yhteiskunnallisten kamppailujen kaltaisia kontingensseja.

Honneth tuntuu funktionalistisesti tekevän arvoista yhteiskunnan liiman, jolloin yhteiskunta näyttyy toimijoiden yläpuolisena ykseytenä⁹⁵. Kuten Alex Demirovic muistuttaa, tämä Honnethin ajatus on itseasiassa verrattain konservatiivinen⁹⁶. *Sosialismin idean* suomentajat pistävät jälkisanoinaan merkille saman asian⁹⁷. Emmanuel Renault huomauttaa, että ajatus on myös ristiriidassa Honnethin varhaisen tuotannon kanssa, jossa nimenomaan konfliktit ja kokemus epäoikeudenmukaisuudesta olivat hänen teoriansa lähtökohta, eivät niinkään jaetut arvot⁹⁸. Puhuessaan jaetuista ”perimmäisistä arvoista” Honneth ottaa lähtökohdakseen ideaalisen ykseyden tutkiessaan yhteiskuntaa, joka on ristiriitojen lävistämä⁹⁹. Voidaan ajatella, että hän tässä toteuttaa filosofian ”ideologisena mahtina”, joka asettuu yhteiskunnan yläpuolelle ja pyrkii estämään yhteiskunnallisten kiistojen kärjistymisen¹⁰⁰. Kriittiselle teorialle moinen lähtökohta on ongelmallinen.

Kohti uutta sosialismia?

Honneth luopuu monista sosialismille historiallisesti merkittävistä ajatuksista. Hän ei näe historiaa yhteiskun-

nallisten kamppailujen määrittämänä vaan korvaa tämän deterministisellä ajatuksella kommunikaation lisääntymisestä. Hän myös luopuu luokkapolitiikasta ja korvaa sen ajatuksella institutionalisoituneista arvoista. Honnethin teoria on siis idealistinen. Hän ei myöskään vaikuta pitävän olennaisena sosialismille historiallisesti keskeistä ajatusta talouden saattamisesta demokratian piiriin. Lisäksi kapitalistinen tuotantotapa sekä yhteiskunnalliset konfliktit vaikuttavat katoavan puheen ”perimmäisistä arvoista” taakse.

Honneth myöntää, että hänen kirjansa pohdinnat ”ovat luonteeltaan metapoliittisia, sillä en missään kohdassa yritä viitata nykyajan poliittisiin muodostelmiin ja toimintamahdollisuuksiin”¹⁰¹. Ehkäpä teokselle olisi kuitenkin tehnyt hyvää, jos Honneth olisi tarkastellut myös tämän hetkistä poliittista tilannetta. Honnethin sosialismikäsityksen ongelmat tulevatkin parhaiten esiin, kun sitä vertaa aikamme yhteiskunnalliseen todellisuuteen. Aikana, jolloin eriarvoisuus kasvaa ennennäkemätöntä vauhtia, hän haluaa luopua luokkapolitiikasta. Aikana, jolloin äärioikeisto nousee ympäri maailmaa, hän uskoo julkisuudessa käytävän keskustelun varmistavan historian edistyksellisen kulun. Aikana, jolloin ympäristökriisi kyseenalaistaa nykyisen tapamme järjestää yhteiskuntamme, hän näkee nykyisen institutionaalisen rakenteen olevan paras kuviteltavissa oleva. Honnethin kirja vaikuttaa vanhentuneelta jo painosta tullessaan. Tämä viittaa myös siihen, että kriittisen teorian olisi jälleen aika ottaa Marx vakavasti.

Viitteet

- 1 Honneth 2018, 13.
2 Sama, 17.
3 Honneth 2011a.
4 Sama, 18, käännös SH.
5 Honneth 2018, 21.
6 Sama, 129.
7 Sama, 38.
8 Honneth 2011a, 221–231.
9 Honneth 2018, 25.
10 Ks. Marx 1978, 66–100.
11 Honneth 2018, 51.
12 Sama.
13 Sama, 109–111.
14 Sama, 89.
15 Sama, 56.
16 Sama, 53.
17 Sama, 120.
18 Sama, 62.
19 Sama.
20 Sama, 190.
21 Ks. Marx 1968.
22 Honneth 1994, 99, käännös SH.
23 Honneth 1995, 149–150.
24 Honneth 2011b, 593.
25 Marx 1976, 207.
26 Vrt. Balibar 1974, 108–109.
27 Renault 2015.
28 Marx 2015, 235–243.
29 Shaikh 2016, 734–736.
30 Ks. esim. W.F. Haug 2017.
31 W.F. Haug 2006, 80.
32 W.F. Haug 1982, 189–192.
33 Ks. W.F. Haug 1993, 116–135.
34 Mutta ks. Lahtinen 2011, joka kritisoi *Kommunistisen manifestin* determinististä tulkintaa.
35 Renault 2015; Hall 1992, 88–91; ks. Musto 2018, 210.
36 Ks. Musto 2018, 171–177.
37 Honneth 2018, 80.
38 Sama, 82.
39 Marx & Engels 2016, 9.
40 Althusser 1996, 63, käännös SH.
41 Honneth 2018, 100.
42 Sama, 102.
43 Honneth 2018, 99–100; Honnethin Hegel-luennasta ks. Honneth 2001.
44 Honneth 2018, 112.
45 Sama, 114.
46 Vrt. Hall 2016, 78.
47 Poulantzas 1978, 17–19.
48 Marx 2013, 77–88.
49 W.F. Haug 2003, 34.
50 Gramsci 1975, 1590, käännös SH.
51 Honneth 2018, 89.
52 Honneth, 1985, 333, käännös SH.
53 Deranty 2009, 43.
54 Honneth 2015, 209.
55 Honeth 2018, 106.
56 Sama, 107.
57 Sama.
58 Sama.
59 Esim. McNay 2015.
60 Marx & Engels 1978, 90.
61 F.Haug 2005, 299, käännös SH. Vrt. Marx 1970, 17.
62 Esim. Candeias 2009, 261–272.
63 W.F. Haug 2005, 112.
64 Marx 2013, 82.
65 Honneth 2018, 121.
66 Sama, 84.
67 Honneth 1985, 334, käännös SH.
68 Honneth 1981, 538.
69 Tässä suhteessa kiinnostava on Renault 2017. Renault analysoi nuoren Honnethin inspiroimana muun muassa uusliberalismiin liittyviä konflikteja, ja katsoo, että Honnethin nykyinen teoria on avoin samalle syytökselle liiasta harmonian painottamisesta, jota Honneth itse esitti Habermasia vastaan.
70 Poulantzas 1978, 28–39.
71 Lindberg 2013, 634.
72 W.F. Haug 1993, 23–24.
73 Hume 2006, 149.
74 Hall 1992, 124–128.
75 Marx 2013, 267.
76 Ks. Hall 2016, 194–195.
77 Ks. Willis 1977.
78 Poulantzas 1973, 202.
79 Demirovic 2017, 47, käännös SH.
80 Vester 2017.
81 Duménil & Lévy 2004, 44–50.
82 Therborn 2012, 29, käännös SH.
83 Esim. Milanovic 2017.
84 New York Times, 26.11.2006, käännös SH.
85 Hyvän kuvauksen tästä luokkataistelusta 'sosiaalidemokraattisessa' Ruotsissa tarjoaa Therborn 2019.
86 Candeias 2017.
87 Honneth 2018, 66.
88 Havu, Laitinen & Särkelä 2018, 127.
89 Honneth 2011a, 354–355.
90 Esim. Shaikh 1998; Fröhlich 2009.
91 Foley 2000; Schefold 2014; Moseley 2015; Shaikh 2016, 221–228.
92 Vrt. esim. Wright 1997.
93 Vrt. W.F. Haug 1996, 152–153.
94 Ks. Koivisto 2004.
95 Juuri tämänkaltaista ideaalisen ykseyden postuloimista todellisen yhteiskunnallisen elämän yläpuolelle Marx kritisoi mm. Hegelin *Oikeusfilosofian* arvostelussaan. Honnethin mukaan Marx kritiikissään kuitenkin vain lakisee Hegelin ajatukset 'vähäisten pohdintojen jälkeen sivuun' (Honneth 2018, 100).
96 Demirovic 2016.
97 Kuusterä & Palmusaari 2018, 187.
98 Renault 2017, 23–30.
99 Ks. W.F. Haug 1993, 84–88.
100 Ks. Mehtonen 1983; W.F. Haug 1993, 175–186.
101 Honneth 2018, 18.

Kirjallisuus

- Althusser, Louis, Du "Capital" à la philosophie de Marx. Teoksessa Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey & Jacques Ranciere, *Lire le Capital* (1965). PUF, Paris 1996, 3–79.
Balibar, Étienne, *Cinq études du matérialisme historique*. Maspero, Paris 1973.
Candeias, Mario, *Neoliberalismus, Hochtechnologie, Hegemonie. Grundrisse einer transnationalen kapitalistischen Produktions- und Lebensweise. Eine Kritik*. Argument Verlag, Berlin 2009.
Candeias, Mario, A New Class Politics – Connective Antagonism. *Luxemburg Special New Class Politics*, 2017, 4–16.
Demirovic, Alex, Heroischer Versuch, die Sozialdemokratie zu retten. Rezension von Axel Honneth: Die Idee des Sozialismus, 2016. Verkossa: theoriekritik.ch/?p=2762.
Demirovic, Alex, Manifold Identities and Socialist Class Politics. *Luxemburg Special New Class Politics*, 2017, 46–51.
Deranty, Jean-Philippe, *Beyond Communication. A Critical Study of Axel Honneth's Social Philosophy*. Brill, Leiden 2009.
Duménil, Gérard & Lévy, Dominique, *Capital Resurgent. The Roots of the Neoliberal Revolution* (Crise et sortie de crise: ordre et désordre néolibéraux, 2000). Känt. Derek Jeffers. Harvard University Press, Cambridge 2004.
Foley, Duncan, Recent Developments in the Labor Theory of Value. *Review of Radi-*

- cal Political Economics*. Vol. 32, No.1, 2000, 1–39.
- Fröhlich, Nils, *Die Aktualität der Arbeitswertlehre*. Metropolis Verlag, Marburg 2009.
- Gramsci, Antonio, *Quaderni del carcere. Volume terzo*. Toim. Valentino Gerratana. Einaudi, Torino 1975.
- Hall, Stuart, *Kulttuurin ja politiikan murrokset*. Toim. Juha Koivisto, Mikko Lehtonen, Timo Uusitupa & Lawrence Grossberg, useita suomentajia. Vastapaino, Tampere 1992.
- Hall, Stuart, *Cultural Studies 1983. A Theoretical History*. Toim. Jennifer Daryl Slack & Lawrence Grossberg. Duke University Press, Durham 2016.
- Haug, Frigga, Gender Relations. *Historical Materialism*. Vol. 13, No. 2, 2005, 279–302.
- Haug, Wolfgang Fritz, *Luentoja Marxin Pääomasta* (Vorlesungen zur Einführung ins Kapital, 1974). Suom. Antero Tiusanen. Kansankulttuuri, Helsinki 1982.
- Haug, Wolfgang Fritz, *Elemente einer Theorie des Ideologischen*. Argument Verlag, Berlin 1993.
- Haug, Wolfgang Fritz, *Philosophieren mit Brecht und Gramsci*. Argument Verlag, Berlin 1996.
- Haug, Wolfgang Fritz, *High-Tech-Kapitalismus. Analysen zu Produktionsweise, Arbeit, Sexualität, Krieg & Hegemonie*. Argument Verlag, Berlin 2003.
- Haug, Wolfgang Fritz, *Dreizehn Versuche marxistisches Denken zu erneuern. Gefolgt von Sondierungen zu Marx/Lenin/Luxemburg*. Argument Verlag, Berlin 2005.
- Haug, Wolfgang Fritz, *Neue Vorlesungen zur Einführung ins Kapital*. Argument Verlag, Berlin 2006.
- Haug, Wolfgang Fritz, In der Höhle des Löwen. Kann man das Kapital von den Feuerbach Thesen her lesen? *Das Argument* 322, 2/2017, 178–189.
- Havu, Sauli, Laitinen, Arto & Särkelä Arvi, Haastattelussa Emmanuel Renault. *niin & näin* 3/2018, 95–98.
- Honneth, Axel, Moralbewußtsein und soziale Klassenherrschaft. Einige Schwierigkeiten in der Analyse normativer Handlungspotentiale. *Leviathan*. Vol. 9, No. 3, 1981, 556–570.
- Honneth Axel, *Kritik der Macht. Reflexionsrufen einer kritischen Gesellschaftstheorie*. Suhrkamp, Frankfurt a.M 1985.
- Honneth, Axel, History and Interaction. Teoksessa *Althusser. A Critical Reader*. Toim. Gregory Elliott. Oxford University Press, Oxford 1994, 73–103.
- Honneth, Axel, *The Struggle for Recognition. The Moral Grammar of Social Conflicts* (Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte, 1992). Käänt. Joel Anderson. The MIT Press, Cambridge, MA 1995.
- Honneth, Axel, *The Pathologies of Individual Freedom. Hegel's Social Theory*. Engl. Ladislaus Löb. Princeton University Press, Princeton 2001.
- Honneth Axel, *Das Recht der Freiheit. Grundriß einer demokratischen Sittlichkeit*. Suhrkamp Verlag, Berlin 2011a.
- Honneth, Axel, Die Moral im "Kapital". Versuch einer Korrektur der Marxschen Ökonomiekritik. *Leviathan*. Vol. 39, No.3, 2011b, 583–594.
- Honneth, Axel, Rejoinder, *Critical Horizons*. Vol. 16, No. 2, 2015, 204–226.
- Honneth, Axel, *Sozialismis idea*. (Die Idee des Sozialismus. Versuch einer Aktualisierung, 2015.) Suom. Arto Kuusterä & Jussi Palmusaari. Gaudeamus, Helsinki 2018.
- Hume, David, Valtiovallan ensisijaisista perustoista (Of the First Principles of Government, 1741). Suom. Juha Koivisto. Teoksessa David Hume, *Esseitä*. Toim. Jani Hakkarainen, Juha Koivisto & Lauri Mehtonen. Vastapaino, Tampere 2006, 149–153.
- Koivisto, Juha, Ideal. Teoksessa *Historisch-Kritisches Wörterbuch des Marxismus. Band 6.1. Hegemonie bis Imperialismus*. Toim. Wolfgang Fritz Haug. Argument Verlag, Berlin 2004, 592–599.
- Kuusterä, Arto & Palmusaari, Jussi, Sosaalisena idea. Kampupailu, tunnustus ja vapaus Axel Honnethin ajatelussa. Jälkisanat teokseen Axel Honneth, *Sozialismis idea*. Gaudeamus, Helsinki 2018, 159–188.
- Lahtinen, Mikko, "Kaikkien maiden proletaarit liittyykää yhteen!"... mikäli aiotte voittaa taistelunne. Manifesti-kritiikkien kritiikkiä. Teoksessa *MEGA-Marx*. Toim. Juha Koivisto & Vesa Oittinen. Vastapaino, Tampere 2011, 57–90.
- Lindberg, Mats, *Att studera Kapitalet*. Arkiv Förlag, Lund 2013.
- Marx, Karl, Auszüge aus James Mills Buch *Éléments d'économie politique* (1844, julkaistu 1932). Teoksessa Karl Marx & Friedrich Engels, *Werke. Band I*. Dietz Verlag, Berlin/DDR 1968, 443–463.
- Marx, Karl, *Kansantaloustieteen arvostelua. (Zur Kritik der politischen Ökonomie, 1859.)* Suom. Antero Tiusanen. Kansankulttuuri, Helsinki 1970.
- Marx, Karl, Kirje Friedrich Engelsille 30. huhtikuuta 1868. Suom. Timo Koste & Vesa Oittinen. Teoksessa Karl Marx & Friedrich Engels, *Kirjeitä*. Edistys, Moskova 1976, 203–207.
- Marx, Karl, Juutalaiskysymyksestä (Zur Judenfrage, 1843). Suom. Antero Tiusanen. Teoksessa Karl Marx & Friedrich Engels, *Valitut teokset (6 osaa). 1. osa*. Edistys, Moskova 1978, 66–100.
- Marx, Karl, *Pääoma. Poliittisen taloustieteen arvostelua, osa 1* (Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Band I, 1867). Suom. O.V. Louhivuori, Mauri Ryömä & Tuure Lehén. TA-Tieto, Vaasa 2013.
- Marx, Karl, *Pääoma. Poliittisen taloustieteen arvostelua, osa 3* (Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Band III, 1894). Suom. Antero Tiusanen. TA-Tieto, Vaasa 2015.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich, *Kommunistinen manifesti* (Manifest der kommunistischen Partei, 1848). Suom. Juha Koivisto, Markku Mäki ja Timo Uusitupa. Vastapaino, Tampere 2016.
- Marx, Karl & Engels, Friedrich, Saksalaisen ideologian ensimmäinen luku, 1845–1846. Suom. tuntematon. Teoksessa Karl Marx & Friedrich Engels, *Valitut teokset* (6 osaa). 2. osa. Edistys, Moskova 1978, 67–147.
- McNay, Lois, Social Freedom and Progress in the Family. Reflections on Care, Gender and Inequality. *Critical Horizons*. Vol. 16, No. 2, 2015, 170–186.
- Mehtonen, Lauri, Filosofian peruskysymyksestä filosofiaan ideologisenä mahtina. *Tiede ja edistys* 2/1983, 20–25.
- Milanovic, Branko, *Tuloerot globalisaation aikakaudella* (Global Inequality. A New Approach for the Age of Globalization, 2016) Suom. Tatu Henttonen. Vastapaino, Tampere 2017.
- Moseley, Fred, *Money and Totality. A Macro-Monetary Interpretation of Marx's Logic in Capital and the End of the 'Transformation Problem'*. Brill, Leiden 2015.
- Musto, Marcello, *Another Marx*. Bloomsbury, New York 2018.
- Poulantzas, Nicos, *Political Power and Social Classes* (Pouvoir politique et classes sociales, 1968). Käänt. Timothy O'Hagan. New Left Books & Sheed and Ward, London 1973.
- Poulantzas, Nicos, *L'État, le pouvoir, le socialisme*. PUF, Paris 1978.
- Renault, Emmanuel, Le problème de la résistance ouvrière dans Le Capital. *Les Études philosophiques* 4/2015, 513–526.
- Renault, Emmanuel, *Reconnaissance, conflit, domination*. CNRS, Paris 2017.
- Schefold, Bertram, Profits Equal Surplus Value on Average and the Significance of This Result for the Marxian Theory of Accumulation. *Cambridge Journal of Economics*. Vol. 40, No.1, 201, 165–199.
- Shaikh, Anwar, The Empirical Strength of Labour Theory of Value. Teoksessa *Conference Proceedings of Marxian Economics. A Centenary Appraisal*. Toim. Riccardo Bellofiore. Macmillan, London 1998, 222–251.
- Shaikh, Anwar, *Capitalism. Competition, Conflict, Crisis*. Oxford University Press, Oxford 2016.
- Therborn, Göran, Class in 21st Century. *New Left Review* 78/2012, 5–29.
- Therborn, Göran, *Kadotettu kansankoti – Kuinka pääoma kaappasi Ruotsin*. Suom. Kaisa Sivenius. Vastapaino, Tampere 2019.
- Vester, Michael, Praxeologische Klassentheorie. Logik des Kapitals und Logik der Praxis. *Das Argument* 322, 2/2017, 190–21.
- Willis, Paul, *Learning to Labour. How Working Class Kids Get Working Class Jobs*. Saxon House, Farnborough 1977.
- Wright, Erik Olin, *Class Counts*. Verso, London 1997.